

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA İKTİSAT POLİTİKALARININ DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDEKİ İKTİSADİ YANSIMALARI (1923- 1935)

Yrd. Doç. Dr. M. Halis ÖZER

Dicle Üniversitesi, Diyarbakır Meslek Yüksekokulu,
İşletme Yönetimi Programı

ÖZ

Cumhuriyetin ilk yıllarında liberal ekonomi politikalar uygulanmasına rağmen devlet ekonomik faaliyetlerde temel aktördür. 1929 Ekonomik buhranından sonra devletin ekonomi içindeki rolü daha da artmıştır. Devlet, alınan iktisadi kararları uygulamaya geçirmiş bu yolla ülkenin kalkınma ve sanayileşme stratejilerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu çalışmanın amacı genel iktisat politikaları doğrultusunda alınan kararların yerel uygulamalar çerçevesinde Diyarbakır ve çevresindeki iktisadi etkilerini ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda öncelikle Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır'da temel sektörlerin mevcut durumları istatistikî verilerle ortaya konulmuştur. Daha sonra bu sektörlerle yönelik iktisat politikalarının yerel uygulamaları arşiv belgelerine dayanılarak ele alınmıştır. Bu iktisadi uygulamaların yansımaları yine istatistikî verilerle ortaya konulmuş ve karşılaştırmalı yöntemle analizler yapılmıştır. Böylelikle dönemin iktisat politikalarının ekonomik yansımaları hakkında genel sonuçlara ulaşılarak, günümüzde yaşanan ekonomik ve siyasal tartışmalara toplulaştırılmış çıkarsamalar sunulmuştur. Bu çalışmanın sonucuna göre, Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan iktisat politikaları, Diyarbakır ve çevresinde her ne kadar istenilen ekonomik düzeyde bir etki yapmamışsa da gelecek için tasarlanan ekonomik gelişmenin alt yapısını oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Diyarbakır ekonomisi

ECONOMIC EFFECT OF ECONOMICAL POLICIES ON DIYARBAKIR AND ITS SURROUNDINGS IN THE EARLY YEARS OF THE REPUBLIC (1923- 1935)

ABSTRACT

Despite the implementation of liberal economic policies in the early years of the Republic, the chief actor is the presence of the state in economic activities After the Economic Depression of 1929 state's role in the economy increased. The state had taken to implement the decisions of economic development and industrialization strategies in the country to perform, which in this way worked. The purpose of this study is to reveal the framework of local applications in line with the general economic policies of the economic impact of the decisions taken in and around Diyarbakır. Diyarbakir, the main sectors in this regard the current situation of the early years of the republic, first put forward statistical data. Then, based on archive documents local practices of economic

policies in these sectors other aspects are discussed. By means of the reflections of the economic applications of this method, the statistical data and comparative analyzes were carried out has been put forward. Thus, the economic implications of economic policies on the general conclusions reached era, are today presented along with the economic and political controversy aggregated inferences. According to the results of this study, the economic policies applied in the early years of the republic, and around Diyarbakir, although if it was not the desired effect on the economic level of the established infrastructure of economic development designed for the future.

Keywords: Diyarbakir, economy of Diyarbakir

1.GİRİŞ

Cumhuriyet dönemi ekonomisinin çıkış noktasını, sanayileşmiş Batı'ya ulaşmak ve iktisadi anlamda Batılılaşmak perspektifinin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Cumhuriyet'in ilk yönetici ve fikir kadrolarının, Batı uygarlığının temellerini, kapitalist yoldan sanayileşme ve iktisadi gelişme eksenindeki açıklamalarla tanımlama çabaları ve bu çabalara paralel olarak uygulanan iktisadi politikalar, Cumhuriyet dönemi yeni iktisadi anlayışın göstergeleridir(Kal'a,1998:3035). İktisat politikaları şekillenirken, batılı bir sanayi kapitalizmi kurma hedefini gerçekleştirme bu politikaların temel eksenini oluşturmaktaydı.

1923- 1929 yılları arasında serbest teşebbüs desteklenmiş ve liberal politikalar ön plana çıkarılmıştır. Hedeflenen sanayileşme politikaları, liberal iktisat politikaları etrafında şekillenmiştir. Fakat Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan liberal ekonomi politikaları, geleneksel şekilde gelişmeyi yalnızca piyasa güçlerinin işlemesine bırakan, devletin rolünü de bu piyasa güçlerinin işlemesini sağlayan bir çeşit jandarmalığa indirgeyen liberal ekonomi politikasından ziyade devletin liberal ekonomik modelin gerekli ön koşullarının sağlanması hususunda çok daha aktif olduğu politikalarıdır(Tekeli ve İlkin, 2009: 35). Diğer bir ifadeyle devletin aktif bir şekilde piyasa içinde yönlendirici olmaya çalıştığı liberal bir politika söz konusudur. Nitekim bu dönemde politikayla ekonominin iç içe girdiği, politik kadroların ekonomik faaliyetin yönlendirilmesinde büyük rol oynadıkları gözlemlenmektedir(Trak,1983:1086).

İktidara göre, liberal iktisat politikalarıyla hedeflenen sanayi kapitalizmine en kısa sürede ulaşmak için, Batı'nın kendi içinde yaşadığı uzun dönemli gelişmeler beklenmeyecek, onun kurum ve kuralları süratle Türkiye'ye adapte edilerek geçiş dönemi kestirme bir yöntemle çabuklaştırılacaktı(Kal'a:3035). Yani yenileşme sürecinde ekonomik gelişmeyi sağlamak üzere, yasal, kurumsal ve kültürel yönleriyle her şey tamamlanarak, sermaye birikimi süreçleri, işgücünün gelişimi, yasal düzenlemeler ve bununla birlikte kurumların oluşturulması bir ulusal bütünlük içinde yürütülecekti(Kepenek ve Yentürk, 2005: 37). Bu kararlar çerçevesinde yapılacak düzenlemeler uygulanacak liberal politikaların alt yapısını oluşturacaktı.

1929 yılında Dünya’da yaşanan ekonomik buhran, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’yi de yeni iktisat politikaları arayışlarına sürükledi. Diğer taraftan Lozan Anlaşması’nın bağlayıcı ticari hükümleri ile ilgili sürenin dolması, bağımsız kalkınma ve sanayileşme hedeflerinin belirlenmesi doğrultusunda yeni politika arayışlarını hızlandırmıştı. Ortaya çıkan bu koşullar devletçi iktisat politikalarının gündeme gelmesine neden olmuştur. Fakat Kal’a ya göre: “Yaklaşımların belirginleştiği ilk yıllarda ve sonraki dönemlerde, devletçiliği kolektivist sistem ya da kapitalizm ile sosyalizm arasında bir model olarak algılayan kesimler olmuşsa da yaklaşım gerçekte Türkiye’de özel sermayenin kılığında ve bu nedene bağlı olarak da halkın ‘her şeyi devletten bekleyen’ yapısından kaynaklanmıştır.”(Kal’a: 3308). Tüm bu öznel koşullar devleti ekonomik alanda müdahaleci bir aktör haline dönüştürmüştür. Nitekim 1930’lu yılların başından itibaren müdahaleci, korunan bir iç piyasaya yönelik sanayileşme ve kalkınma hedeflerini gerçekleştirecek iktisat politikaları uygulanmaya başlamıştır.

Devlet, 1930 sonrası uygulanmaya başlanan devletçi iktisat politikalarıyla, madencilik ve sanayi sektöründe bizzat kendisi teşebbüslerde bulunmuş, teşvikler yoluyla özel sektörü desteklemiş, başta yol, köprü ve demiryolları olmak üzere altyapı çalışmalarını gerçekleştirmiş, tarım sektöründe ise üretimi artırmaya yönelik politikalarla tarım sektörünü destek vermiştir. Devlet, bu ekonomik faaliyetleri ülkenin bütün bölgelerinde uygulamaya geçirmiş bu yolla ülkenin kalkınma ve sanayileşme stratejilerini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Bu bilgiler ışığında, bu çalışma dönemin genel iktisat politikaları doğrultusunda alınan kararların Diyarbakır ve çevresindeki uygulamalarını ortaya koymakta bu uygulamaların iktisadi etkilerini araştırmaktadır. Öncelikle Diyarbakır’da temel sektörlerin mevcut durumları istatistikî verilerle ortaya konulmaktadır. Daha sonra bu sektörlere yönelik iktisat politikalarının yerel uygulamaları arşiv belgelerine dayanılarak ele alınmaktadır. Bu iktisadi uygulamaların yansımaları yine istatistikî verilerle ortaya konulmakta ve karşılaştırmalı yöntemle analizler yapılmaktadır. Böylelikle dönemin iktisat politikalarının ekonomik yansımaları hakkında genel sonuçlara ulaşılmakta, günümüzde yaşanan ekonomik ve siyasal tartışmalara toplulaştırılmış çikarsamalar sunulmaktadır.

2. 1923-1935 Yılları Arasında Diyarbakır’da İktisadi Gelişme

2.1. Sanayi Sektöründeki Gelişmeler

20. Yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda çağdaş anlamda bir sanayi mevcut değildir. Cumhuriyete devir olan sanayi mirası konusunda 1913-1915 sanayi sayımlarına bakıldığında bir sanayileşmeden söz etmenin mümkün olmadığı ve var olan sanayilerin de Levanten ve azınlık burjuvazisine ait olduğu görülmektedir(Çavdar, 1983:1054). Cumhuriyetin ilk yılları sanayileşmenin alt yapısının hazırlandığı bir dönem olmuştur. Öncelikle İzmir İktisat Kongresi’nde 1913 Teşviki Sanayi Kanunu’nun yeniden düzenlenerek uygulanmasına karar

verilmiştir. 1927 yılında çıkarılan Sanayi Teşvik Kanunu'ndaki bir takım özendirici hükümlerle sanayi yatırımlarının teşvik edilmesi hedeflenmiştir. 1927'de özel kesim üretiminin %44,3'ü gıda maddelerinde, %23,83'ü tekstil alanında yoğunlaşmaktaydı. Sanayi malları üretimi ise %7- 10 geçmemekteydi. İşte bu yasanın temel amacı diğer alanlarda yoğunlaşan özel sermayenin, özendirici hükümler aracılığıyla sanayi malları üreten sanayi, ya da stratejik sanayiler alanına çekilmesiydi(Tünay,1985: 248).

Yapılacak yeni teşvik kanunun hedeflerinin saptanması ve mevcut sanayi yapısının ortaya çıkarılması için yapılan 1927 Sanayi Sayımı, Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır'ın sanayi yapısını gösteren önemli bir veri olmuştur. 1927 Sanayi Sayımı'na göre Diyarbakır'ın sanayi yapısını gösteren tablo şöyledir:

Tablo 1: 1927 Yılında Diyarbakır'daki Mevcut Sanayi Grupları ve Göstergeleri

İller ve İlceler	Sanat Grupları																				
	Maden çıkarma sanayii		Tarım, Evcil hayvanlar, Av ve Balıkçılık sanayii		Dokuma sanayii		Sair Bitkisel madde ve ağaç mamulleri sanayii		Bina inşaatı sanayi		Maden ve Maden işletmesi sanayii ile makine imalatı sa.		Kâğıt ve Karton sanayii		Kimya sanayii		Karma sanayi		Çeşitli sanayi veya Bilinmeyen		
	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	
Diyarbakır İli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Merkez	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Çermik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Silvan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ergani	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kulp	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lice	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Toplam	2	14	348	1	159	199	957	50	136	22	570	133	376	2	12	15	41	—	2	11	

Kaynak: 1927 Sanayi Sayımı.*

* 1927 sanayi sayımının birinci bölümünde belirtilen esas ve usullere göre, sanayi sayımı yapılırken esas sanayi müessesesi, esnaf ve ev sanayi arasında bir ayırım yapılmamış sanayi sayımlarına tümü dâhil edilmiştir.

1927 Sanayi sayımına göre Diyarbakır genelinde 348 adet tarımsal sanayinin, 199 adet dokuma sanayinin, 50 adet sair bitkisel madde ve ağaç mamulleri sanayinin, 22 adet bina inşaatı sanayinin, 2 adet maden çıkarma, 133 adet maden işletme sanayinin, 2 adet kâğıt ve karton sanayinin ve 15 adet kimya sanayinin olduğu görülmektedir. İstihdam daha çok tarımsal, dokuma ve madencilik sanayi dallarında yoğunlaşmıştır. Dörtten fazla işçi çalıştıran işletmelerin toplam sayısı 328'dir. Tarımsal sanayi, dokuma sanayi ve madencilik sanayinin temel sanayi alanları olduğu söylenebilir. Nitekim bu dönem Diyarbakır'dan ticaret yapılan diğer bölgelere gönderilen malların nevilerine bakıldığında bu sanayi dallarının gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

1927 yılında çıkarılan Teşviki Sanayi Kanunu ile girişimcilere birtakım imtiyazlar tanınıyor ve sanayileşme yönünde yeni tedbirler alınmaya çalışılıyordu¹(Kuruç,1988:XXXVII). Kanuna göre hammadde, makine ve yedek parça ithallerinde gümrük muafiyetleri ve gelir vergisi muafiyetleri tanınıyor, böylelikle girişimcilerin yatırım ve üretim maliyetleri düşürülerek yerel sanayinin gelişmesine katkı sunuluyordu. Teşviki Sanayi Kanunu'nda bu muafiyetler yanında şu esaslar bulunuyordu; uygun görülen girişimcilere 10 hektara kadar karşılıksız arazi verilmesi, haberleşme bağlantıları ve motor gücünün hükümetçe karşılıksız sağlanması, fabrikanın kuruluşunda yurtdışından getirilen teçhizat ve makinelerin devlete ait vasıtalarla getirilmesi durumunda %30 indirim yapılması, kamu tekel maddelerinin bu işletmelere indirimli satılması ve kamu alımlarında fiyatı %10'dan fazla olmamak kaydıyla bu işletmelerde üretilen malların ithal mallara tercih edilmesi (Teşviki Sanayi Kanunu, 1927:272; ayrıca Bkz. Resmi Ceride, Haziran 1927).

Sanayileşme hedefiyle alınan bu karar ve tedbirler Diyarbakır çevresinde etkili oldu. Nitekim bu teşviklerden yararlanmak isteyen girişimciler hükümete başvurularında bulunup yatırımlar gerçekleştirdiler. Teşviki Sanayi Kanunu'na Diyarbakır'dan başvurup faydalanan firmalarla ilgili istatistikî veriler şöyledir;

¹ 1927 Tarihli Teşviki Sanayi Kanunu'nun yeniden düzenleme gerekçeleri şöyle ifade ediliyordu: "Sanayimi milliyemizin (ulusal sanayimizin) teşvik ve himayesi ve memleketimizde dâhili istihlâk atımıza(iç tüketimimize) kifayet ettikten(yettikten) başka, belli başlı ihracat yapan sanayi müesseseleri vücuda getirilmesi ve yerli ve yabancı sermayelerle büyük sanayi teessüs ederken henüz parasını işletmeye alışmamış olan halkımızın da birleşerek toptan veyahut ferden mümkün olan sınaî teşebbüslere girişmesi her suretle şayanı arzudur.(her bakımdan istenmektedir.)" Bkz, Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, Ankara: A.Ü.SBF Yayınları, No.569, c.1, 1988, s.XXXVII.

Tablo 2

C: I -- Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden beşten fazla müessesesi bulunan vilâyetlerdeki sanayiîin sanayi grupları itibarile inkişamını gösterir tablo

1933

Vilâyetler (Ehcrnmiyeli sırasile)	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	Müesseseler yekûnu		Meşgul eşhas miktarı	
											Yekûn	%	Yekûn	%
Diyarbakır	1	Ziraat hayvanatı çliye ve av mahsulâtı sanayiî	5	Sanayiî nesçie	6	Kâğıt ve karton sanayiî	1	Sanayiî kimyeviye	6	Sanayiî muhtelif ve ya gayri muayyen	44	4.334	6.67	
Yekûn	18	614	335	115	41	77	36	54	68	39	1.397	64.989	100.00	

Kaynak: Sanayi İstatistikleri, Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, İstanbul: Devlet Matbaası, 1937, s.13.

*Tablodaki Yekun Türkiye genelini göstermektedir.

1927 yılında çıkarılan Teşviki Sanayi Kanunu'na Diyarbakır'dan başvuru yaparak istifade eden toplam işletme sayısı 44 adettir. Diyarbakır'dan başvuru yapan işletmelerin çoğunu zirai işletmeler oluşturmaktadır. Bu sanayi kuruluşlarında istihdam edilen kişi sayısı 4.334 adettir. Teşviki Sanayi Kanunu'ndan Diyarbakır'dan istifade eden işletme sayısı Türkiye genelinde istifade eden işletmelerin %3,16'sına denk gelmektedir. Bu oran büyüklük sırasıyla İstanbul'da %33,61, İzmir'de %12,4, Bursa'da %8,3 ve Balıkesir'de %6.51'dir. Kanundan faydalanan şirket sayısı açısından Diyarbakır bu illerden sonra 5. sırada gelmektedir. Bu verilere göre Diyarbakır Teşviki Sanayi Kanunu'ndan istifade eden başlıca iller arasındadır. Bu açıdan yerel sanayinin geliştirilmesi yönünde hedeflenen sanayileşme politikalarının Diyarbakır ve çevresinde uygulama alanı bulduğu söylenebilir.

1930 yılların ortalarına doğru Diyarbakır'da sanayileşme çabalarının önemli sonuçlar verdiği görülmektedir. 1929 yılında Diyarbakır Belediyesine ait 1200 beygir gücünde büyük bir elektrik santrali kurulmuştur. Su gücü ile çalışan bu santralin işletme masrafı azdır. Elektrik santrali, memleketin aydınlatma ihtiyacını karşılamakla birlikte küçük sanayi erbabını makineleştirmeye teşvik etmiş, işçi verimliliğini arttırmış ve yeni fabrikaların kurulmasında önemli bir işlev görmüştür(*Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*,1938: 78). Diyarbakır Tekel Fabrikası'nın kuruluşu sanayileşme çabaları içinde en önemli yatırımlardan biri olmuştur. İcra Vekilleri Heyeti'nin 15.10.1930 tarihli kararname ile Diyarbakır'da 150 bin Liralık bir soma ve rakı fabrikasının kurulmasına karar verilmiştir² (T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi[TCBCA], Kasım 1930) Fabrikanın hareket gücü 34 beygir kuvvetinde olup 1930'lu yıllarda ortalama olarak 72.000 kg. Soma ve 15.000 kg. rakı imal etmektedir(*Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*,1938: 79). Tekel İçki Fabrikasının kurulduğu günden yakın zamana kadar ilin istihdam artışına katkı yaptığı bilinmektedir.

Dönemin en önemli sanayi yatırımlarından bir diğeri tuğla ve kiremit fabrikasıdır (Diyarbakır Gazetesi, 24 Ağustos 1931;1). Devlet politikalarının bir sonucu olarak artan imar faaliyetleri inşaat malzemelerine olan ihtiyacı artırmıştır. İnşaatta temel malzemelerden biri olan ve Marsilya adıyla anılan tuğla ve kiremitler ilk önceleri Avrupa'dan, daha sonraları ise Eskişehir ve Kütahya'dan gelmekteydi. Bu fabrikanın kuruluşu inşaat sektöründe temel bir ihtiyacın karşılanmasına sebep oldu. Böylelikle hem ithalattan dolayı ülke

² Kararnamede şöyle denilmektedir: “Memleketin her tarafında ispiroto ve ispirotolu içkiler bulundurmakla mükellef İnhisar idaresi şark vilayetlerine yaptığı sevkiyat için mesafenin uzaklığı ve nakil vasıtalarının taaddüdü dolayısıyla fazla masarifi mucip olmakta olduğundan o havalinin bu gibi ihtiyaçlarının temini için Diyarbakırda yüz elli bin liralık bir fabrika inşası; Maliye Vekaletinin 11/10/930 Tarih ve 15540/714 numaralı Tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetininin 15/10/930 tarihli içtimainda tasvip ve kabul olunmuştur.”

dışına para çıkışı engellenmiş oldu hem de malın daha ucuz bir bedelle temin edilmesi sağlandı. Fabrika 40 beygirlik dizel motoruyla günde 10.000 adet tuğla ve kiremit üretebilecek güçteydi(*Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*,1938: 79- 81). 1933 yılına gelindiğinde 2 adet tuğla ve kiremit fabrikası mevcut olup toplam işçi istihdamları 67 idi (*Sanayi İstatistikleri*,1934:162). Dönemin önemli bir ihtiyacı olan buz, iki fabrika tarafından karşılanmaktaydı. Buz fabrikalarından biri özel sektöre diğeri ise Diyarbakır Bankası T.A.Ş aitti.

Un fabrikaları bu dönem kurulan diğeri en önemli üretim merkezleriydi. Un fabrikaları en son sistem ve modern makinelerle kurulmuştu. İki un fabrikasından 1933 yılında kurulan Yeni un ve çeltik fabrikası 75 beygir kuvvetinde, günde sekiz ton un üretmekteydi. 1930 yılında kurulan fabrika ise 55 beygir gücünde ve günde on ton un üretmekte idi. Bu iki un fabrikası da Teşviki Sanayi Kanunu'ndan faydalanmış olup 1933 yılı itibarıyla toplam 51 kişi istihdam etmekteydiler(*Sanayi İstatistikleri*,1934: 64). Un fabrikalarının kuruluşu yerel ekonomi üzerindeki çok etkili olmuştur. Üretilen un irak hududundaki civar illere kadar sevk edilmiştir. Cumhuriyetten evvel Romanya'dan getirilip kilosu 30 kuruşa satılan un, piyasadan kilosu 8- 9 kuruşa tedarik edilmeye başlanmıştır(*Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*,1938: 82). Yünlü ve ipek dokumacılığı, Cumhuriyet döneminde de önemini korumuştur. İpek böcekçiliği desteklenmiş bu hususta bir istasyon kurulmuştur. 1933 yılında devlet desteğiyle özel sektör tarafından kurulmuş, modern 2 adet ipekli mensucat sanayi müessesesi mevcuttur(*Sanayi İstatistikleri*,1934:106).

Devletin sanayileşme yönündeki iktisadi uygulamaları Diyarbakır'da sınırlı da olsa sanayi sektörünün gelişimine katkı yapmıştır. Dönemin hükümeti tarafından hazırlatılan 'Cumhuriyetinin 15inci Yılında Diyarbakır' adlı eserde hükümetin iktisat politikaları övülmekte ve sanayi sektöründeki gelişmeler ile geline nokta şu şekilde ifade edilmektedir:"Sanayinin inkişafı 927 senesinden sonra Cumhuriyetin kati himaye siyaseti ve tatbiki ile başlar. Evvela bu tarihte teşviki sanayi kanunu ile fabrikalara birçok menafı ve himaye temin etmiştir. Cumhuriyetten evvel memlekette hiçbir sinai müessesesi yok bulunurken Cumhuriyet memleketinin iktisadiyatına hadım birçok fabrikalar tesis ettirerek ihtiyacı karşılamıştır." (*Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*,1938: 78).

2.2 Ticaret Sektöründeki Gelişmeler

19. Yüzyılda Diyarbakır'da pamuklu, yünlü, ipekli kumaş dokumacılığı, demircilik, bakırcılık ve kuyumculuk önemli sanayi ve ticari faaliyetlerdir. Diyarbakır Avrupa pazarlarına büyük miktarlarda tekstil ürünü ihraç etmesi açısından zengin bir geleneğe sahiptir³(Quataert,1999: 165).Bu

³ "18.Yüzyılda başlıca ihracat ürünü bir Hint tekstil ürününün taklidi şeklinde üretilen kırmızı ve mor zemini bulunan pamuklu kumaşlardır. 1860'ların ilk yarısında 678 adet imalathane ve işyeri bulunmaktadır. Bu dönemde Diyarbakır'daki atölyelerde ortalama 15.000 kğ. İpek ve 340 balya İngiliz pamuk ipliği kullanılmaktadır. En fazla bez, manusa yerli basma, kutnu, çitari, mendil ve çarşaf gibi tekstil ürünleri üretilmektedir."

ticari özelliğini Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar sürdürmüştür. Nitekim 1900'lerin başında Diyarbakır, Osmanlı Devletinde İstanbul, Bursa ve Trabzon'dan sonra en önemli tekstil üretim merkezidir. Diğer taraftan diğer bölgelere mal ihraç eden önemli bir sanayi merkezidir. Buna karşılık üretimin büyük bir bölümü içerde tüketilmektedir. 1903 verilerine göre Diyarbakır'da imal edilen manusanın üçte biri, basmanın yarısı, demir eşyanın %80'i ayakkabı ve çorapların üçte ikisinden fazlası ve bütün deriler ve zirai aletler Diyarbakır'da kalmaktadır(Quataert, 2004: 953).

1927 Sanayi Sayımı'na Diyarbakır'daki tüm ticaret kesimleri dâhil edildiğinden sayım, cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır'ın ticaret yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. İstatistikî verilerden de anlaşıldığı gibi ticaret tarımsal ve hayvansal üretime dayanmaktadır. Bu sektörlerdeki üretim iç ve dış ticaretin temelini oluşturmaktadır. Yine bu dönem ticari merkez olma özelliğini koruyan Diyarbakır temel ihtiyaç maddelerinin tedarikçisi olarak bölgenin toptan ve perakende piyasasını barındırmaktadır.

Tüccar gruplarının örgütlendiği ticaret ve sanayi odaları, Osmanlı döneminden itibaren Türk- Müslüman unsurların iktisadi hayatta etkin olmalarının yollarını arayan temel kurumlardan biri olmuşlardır. 1926 yılında çıkarılan yeni nizamname ile Ticaret ve Sanayi Odaları aracılığıyla yerel esnaf ve tüccarın iktisadi hayata katılmaları ve ticaretin geliştirilmesi hedeflendi. Diyarbakır'da bu konuda atılan adımlardan biri Diyarbakır Ticaret ve Zahire Borsası'nın kurulması idi. Diyarbakır Zahir ve Ticaret Borsası 1930 yılında İcra Vekilleri Heyetinin çıkardığı kararname ile kuruldu⁴ (TCBCA, Kasım 1930). Diyarbakır Ticaret ve Zahir Borsası Talimatnamesine göre borsanın amacı, her türlü zahire, hububat, un ve diğer tarımsal ve hayvansal mahsulâtın, mamul mal ve mensucat gibi her türlü emtianın alım satım ticareti, taahhüt ve nakliye hizmetleridir (T.C Resmi Gazete, 22 Kânunuevvel 1930). Ticaretin yerel anlamda geliştirilmesi için desteklenen diğer bir organizasyon Diyarbakır Ticaret Odası'dır. Kuruluşu eskiye dayanan Ticaret Odası, 19. Yüzyıl sonlarında verimli olamadığından dolayı valilikçe kapatılmış daha sonra 1907 yılında Ziya Gökalp öncülüğünde yeniden kurulmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonominin millileştirilmesi ve milli tüccarın sermaye birikimi, şirketleşme gibi iktisadi faaliyetlerde aktif olması için ticaret ve sanayi odalarının desteklenmesi önemli bir politika olmuştur. Ticaret Odası'nın yeniden aktif hale getirilmesi kısa sürede olumlu sonuçlar vermiştir. Nitekim

⁴ Ticaret Zahir Borsası'nın kuruluşu ile ilgili haberde şu ifadeler kullanılmaktaydı;“Şehrimizde açılmasına müsaade edilen Ticaret Zahir Borsasının encümen azalıklarına iktisat müdüriyeti tarafından seçilen Lebenci Seyit, Musullu Tahir Çelebi, Urfalı Mehmet neccar, direkçi Tahir, Vanlı Etem, ziyarenli Süleyman, alaf İbrahim, Belediye namına muhasebeci Reşat beylerin azalıkları İktisat Vekâleti tarafından tasdik edilmiş borsa komiserliğine de ticaret mektebinden mezun Hamit Zülfü Bey tayin kılınmıştır.” *Diyarbakır Gazetesi*, 15 Mart 1931, s.4.

rapora göre: “Ticaret Odaları, ticaret sicilinin ihdası ile mühim varidat elde etmiş ve her sene tekâmüle doğru giderek memleketin iktisadiyatının inkişafına yardım etmiş ve tüccara her sahada hizmet etmiştir... Diyarbakırın tüccarı ve sınaî ve zirai durumu münkeşif bulunmakta ve ana yurdun her köşesinde olduğu gibi memleketimizde de gün geçtikçe çok feyizli ve semereli neticeler vermeye başlamıştır.” (Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır,1938: 75- 76).

Cumhuriyetin ilk yıllarında şekillenmeye başlayan devletin ulaşım politikaları 1930’lu yılların ortalarından itibaren Diyarbakır ekonomisinin gelişmesinde önemli bir faktördür. Devletin Diyarbakır’da yol ve köprü yapımı için yıllara göre yaptığı harcamayı gösteren tablo şöyledir:

Yollar ve köprüler için devlet, hususî idare bütçelerinden sarfolunan meblâğ [1]

Dépenses faites sur les budgets de l’Etat et des administrations locales pour la construction des routes et des ponts

Bin lira hesabı — En milliers de Ltqs.

1928—34

Vilâyetler Vilayets	Bütçelerde görünen meblâğ Sommes figurant aux budgets										Yekûn — Total					
	Devlet bütçesinde Dans le budget de l’Etat [2]		Hususî idare bütçelerinde Dans les budgets des administrations locales													
	1928	1929	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Yekûn-Total	1,236	460	6,801	8,917	8,567	7,260	5,700	5,983	6,174	8,037	9,377	9,413	9,017	8,149	10,200	6,621
Diyarbakır	17	—	54	168	137	78	21	25	83	71	168	137	78	21	25	83

Kaynak: DİE, 1934-1935 İstatistik Yıllığı.

Devletin 1929 ve 1930 yıllarında yol ve köprü yapımı için ayırdığı bütçenin diğer yıllara göre daha fazla olduğu görülmektedir. Fakat yol ve köprü yapımı için Diyarbakır’a ayrılan bütçenin diğer illere göre daha azdır. Bu dönem içinde yol işlerinde önem verilen husus Diyarbakır’ın civar vilayetlerle kazaları arasındaki önemli yolların yapılması olmuştur. Diyarbakır ile Silvan, Elazığ ve Mardin arasındaki yol ve köprüler yeniden yapıp, bir kısım mevcut yollar yeniden düzeltilmiştir.

1930’lu yıllar demiryolu ağırlıklı bir ulaşım politikasının uygulandığı yıllardır. Bu yıllarda demiryolu politikasının uygulaması, yeni demiryolu hatlarının yapımıdır (Tekeli ve İlkin,2004: 287). Demiryolu yapımı için atılan ilk adım 1926 yılında Malatya- Ergani-Diyarbakır demiryolunun İnşası hakkında

alınan karardır(Resmi Ceride, Nisan 1926). 1929 yılında inşasına başlanan diğer hat Fevzipaşa- Diyarbakır hattıdır. 1934 yılında Fevzipaşa- Diyarbakır hattının tamamlanması ve Diyarbakır istasyonunun yapılması için dört milyon lira daha sarf edilmesi hususunda kanun çıkarılmıştır(Resmi Gazete, Nisan 1934). Bu hat yaklaşık 529 km. uzunluğunda olup 1935 yılında bitirilmiştir(DİE,1935: 424).

Demiryollarının tamamlanması yeni ticaret imkânlarının yolunu açtı. 1934- 1937 yılları arasında belli başlı malların Diyarbakır'dan ihracat ve ithalat miktarlarında ciddi artışlar oldu. Buna göre 1934 yılından 1937 yılına kadar yaklaşık olarak buğday ihracatı %430, arpa ihracatı %600, nohut ihracatı %320, mercimek ihracatı %400, pirinç ihracatı %220, bulgur ihracatı %320, pamuk ihracatı ise %40 artmıştır. Yine canlı hayvan ihracatına bakıldığında koyun ihracatının %60, keçi ihracatının %50 arttığı görülmektedir(*Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*,1938: 83). Buna karşılık başta temel gıda maddeleri olmak üzere malların ithalinde ise ihracata nispeten daha az artış gözükmektedir.

Ulaşım politikalarının Diyarbakır'daki iktisadi yansımaları olumlu yansımıştı. Devletin ulaşım politikaları, özellikle tarım sektöründeki fazla üretimin yeni pazarlara ulaşmasına yol açtı. 1932- 1933 yıllarında Haydarpaşa İstasyonu buğday nakliyatının en büyük merkezi durumundaydı. Demiryollarının sevk ettiği toplam 186.000 ton buğdayın 124.000 tonu Haydarpaşa İstasyonu'na gelmişti.1935- 1936 yılları arasında vaziyet değişmiş ve 210.000 ton sevkiyatın 48.000 tonu Haydarpaşa İstasyonu'na gelmiştir. Tekeli ve İlkin'e göre; "Bu bünyevi değişiklik Güneydoğu mntikasının büyük buğday ticaret akımına dâhil olmasından doğmaktadır. Fevzipaşa, Malatya, Elazığ, Diyarbakır demiryolları Türk buğday iktisadiyatında semerelerini vermeye başlamışlardır. Buna bağlı olarak Mersin- Payas ihracat limanı olma işlevi kazanmıştır."(Tekeli ve İlkin,2004: 380- 381).

Üretimin yeni pazarlar bulması hem çevre illerle olan ticareti artırmış hem de içerde üretimin artmasına sebep olmuştur. Nitekim cumhuriyet dönemine kadar önemli bir varlık gösteremeyen Diyarbakır Ticaret Odası'nın üye sayısı 1935'e kadar 432 iken demiryollarının geldiği 1935 yılından sonra 1938'de 800'e yükselmiştir(*Yurt Ansiklopedisi*, 1982: 2306). Ulaşım politikalarının ticaret hayatındaki canlılığa etkisi dönemin hazırlatılan Diyarbakır raporlarından daha iyi anlaşılmaktadır. Rapora göre;"Demiryolunun Diyarbakır'ımızda işletmeye açıldığı tarihten bu güne kadar ekonomik vaziyet geçmiş senelere nazaran kıyas kabul etmeyecek derecede terakki kayıt etmektedir. Memleketteki nüfus kesafeti alış verişteki canlılık göze çarpmakta ve devamlı ihracat yapılmaktadır. Demiryolunun halen münteha noktası olması dolayısıyla şark tüccarlarını buraya celp ve tüccarlarımızla münasebat tesisine medar olmaktadır. Demiryolu sayesinde tüccar her dilediği emtiayı en kısa müddette celp ve satışı arz imkânını bulmaktadır."(*Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*,1938: 76).

2.3. Tarım Sektöründeki Gelişmeler

Diyarbakır ve çevresinde coğrafi şartlar tarımsal ekonominin gelişmesine elverişlidir. Temel ekonomik etkinlik tarıma dayanmaktadır. Nitekim başta tahıl olmak üzere meyve ve sebze üretimi yüksektir. Tahıl üretiminde buğday ve arpa başta gelmektedir⁵ (Güran, 1997: 32). Diyarbakır'da hayvancılık diğer bölgelerin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar gelişmiştir. 17.Yüzyıldan itibaren başta İstanbul'un et ihtiyaçları karşılanmak üzere diğer bölgelere Diyarbakır'dan hayvan götürüldüğü bilinmektedir(Faroqhi, 2004:621).

Osmanlı dönemi tarımsal üretim yapısı Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında da devam etmektedir. 1927 tarım sayımına göre Diyarbakır nüfusunun %48,2'si tarımla uğraşmaktadır. Tarımsal faaliyetin en önemli kolu bitkisel üretimdir. Toplam 47.200 hektar olan ekili alanın 45.800 hektarı tahıl, 1.000 hektarı baklagiller ve 400 hektarına ise sanayi bitkileri ekilmektedir. Yıllık tahıl üretimi 22.000 ton, baklagiller üretimi 500 ton ve sanayi bitkileri üretimi 250 ton civarındadır. Tahıl bitkileri arasında en çok sırasıyla buğday, arpa, darı ve pirinç ekilmektedir. Sanayi bitkileri arasında pamuk ve tütün ekimi öncelikli gelmektedir. Baklagiller içinde en çok mercimek ve nohut ekilmektedir. Yine 1927 tarım sayımına göre Diyarbakır'da tarım alanlarında yaklaşık 11.850 tarımsal araç ve makine bulunmaktadır. Bunlardan sadece 24 adedi modern anlamda tarım makinesi niteliği taşımaktadır(DİE, 1928). Tarım sektöründe modern üretim için yeterli araç bulunmamaktadır. Tarım geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. İklim koşulları tarımsal üretimin verimliliğinde belirleyici bir unsurdur.

1929 ekonomik buhranının etkisiyle yeniden şekillenen ekonomi politikalarının tarım sektöründen temel beklentileri şunlardı; milli işeyi sağlamak, milli sanayi için gerekli hammaddeleri üretmek ve son olarak tarım alanındaki ihracatı artırarak sanayileşme için gerekli olan sermayeyi sağlamak(Tekeli ve İlkin, 2004: 284). Anlaşılacağı üzere bu beklentileri karşılamak, tarımsal üretimi artırma çabasındaki tarım politikalarının seçilmesini zorunlu kıldı. Nitekim tarım politikaları uygulamalarında, tarım alanında modern araçların kullanılmasını teşvik etmek, enstitü ve çiftlikler kurmak, bu kurumlar aracılığıyla çiftçi ve köylü kesimine eğitim vermek, tarımsal araştırma faaliyetleri yapmak ve ekilen ürün çeşitliliğini artırmak, ucuz kredi olanakları sunmak gibi üretimi artırmaya yönelik uygulamaların gerçekleştiği görülmektedir.

Bölge Umumi Müfettişliklerinin yerel manada tarım ve hayvancılık sektöründeki eksiklikleri bildiren raporları, tarım politikalarının yerel

⁵ Verilere göre buğday üretimi 1909 yılında 131.082 ton,1913 yılında 108.641 ton, ve 1914 yılında ise 116.022 ton, Arpa üretimi ise 1909 yılında 17.705 ton,1913 yılında 32.826 ton, 1914 yılında 32.763 tondur.1909 yılında pamuk üretimi 1.386 ton, ve 1914 yılında ise üretim 1.170 tondur.

uygulamalarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Birinci Umumi Müfettişliği 1932 yılında hazırladığı raporda, Diyarbakır ve çevresinde tarımsal üretimin artırılması için ivedilikle yapılması gereken faaliyetler ayrıntılı olarak belirtmiştir. Bu rapordaki ilk maddesinde; “Geniş ova ve meraları ile memleketimizin başlıca hububat ve hayvanat mıntıkasının en mühim kısmını teşkil eden Urfa, Mardin, Diyarbakır, Elaziz ve Muş gibi vilayetlerin mumbit ve feyyaz topraklarından alınan hâsılatın tezyidi için gayri fenni bir surette takip edilen ziraat sisteminin tadil ve ıslahı ile umumi harp dolayısı ile tenakus eden insan ve hayvan kuvvetini telafi etmek üzere yerine makine kudretinin ikamesi ve muhtelif hastalıklarla muzır hayvanat ve haşaratın def ve izalesi lazım ise de her şeyden evvel müstahsil rençperlerimizin ellerinde mevcut fena evsaftaki tohumlukların ıslah ve tecdidi icap eder”(TCBCA, Haziran 1932) denilmektedir. Raporda bu gerekçelerle Diyarbakır Numune Çiftliğinde bir tohum ıslah istasyonunun tesisine şiddetle ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Umumi Müfettişliğin hazırladığı raporda başlıca tarım kollarında neler yapılması gerektiğine değinilmiş ve ipekböcekçiliğinin yeniden geliştirilmesi için Diyarbakır’daki ipek böceği mektebinin Bursa’da olduğu gibi Enstitü haline dönüştürülmesi teklif edilmiştir(TCBCA, Aynı Belge).

Tarımda eğitim ve araştırmanın geliştirilmesi, köylü ve çiftçinin bu konuda eğitilmesi için atılan ilk adım, 1924 yılında vilayet merkezinin Dicle nehri kıyısı Kırırbil köyünde 5.000 dönümlük bir numune tarlasının kurulmuş olmasıdır. Bütçenin müsait olmamasından dolayı bir dönem kapatılan numune tarlası 1927 yılından itibaren Numune Çiftliğine çevrilmiştir. 1928 yılında Macaristan’dan ecnebi bir mütehasıs getirtilmiştir(*Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*,1938: 41- 42). Numune Çiftliği modern tarım aletleri ile donatılmıştır⁶(TCBCA, Mayıs 1930; ayrıca Bkz. TCBCA, Haziran 1930). Hükümet modern tarım aletleri getirterek çiftlikler aracılığıyla zirai üretimdeki bilinçlenmeyi artırmak ve makineleşmeyi teşvik etmek istemiştir⁷ (Diyarbakır

⁶ Ayrıca Bkz. **T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 030.0.18.01.02.12.49.007 Nolu ve 09.07.1930 Tarihli Belge.

Diyarbakır numune çiftliğine zirai aletler alınması için İcra Vekilleri Heyetinin çıkarmış olduğu kararnamede şöyle denilmekteydi; “Diyarbakır numune çiftliğinde kullanılmak ve bedeli üç senede ödenmek üzere mezkur vilayetçe mubayaasına lüzum görülen (10.220) liralık ziraat aletlerinin 4/12/929 tarihli kararnameden istisnaen satın alınması, Dahiliye Vekaletinin 8/5/930 tarih ve 3/418 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 14/5/930 tarihli içtimasında tasvip ve kabul olunmuştur.” Ayrıca 9/7/930 tarihli yeni bir İcra vekilleri kararıyla malzeme ve ağır yağ yakan bir traktör makinesinin alınması kararlaştırılmıştır.

⁷ Gazetede; “Numune çiftliğinde bu ay küşadı mukarrer olan son sistem allat ve edevatı Ziraiye sergisinin bilhassa köylülerimiz tarafından görülmesi ve yapılacak tecrübelerin kendilerine iaresi için Makamı Vilayet tarafından tedbiri lazıme ittihaz edilmiştir...” denilmekteydi. *Diyarbakır Gazetesi*, 17 Temmuz 1930, s.2

Ayrıca Bkz. *Diyarbakır Gazetesi*, 31 Temmuz 1930,s.2. “Halka bilhassa çiftçi ve köylülere yeni ziraat makinelerinin faydalarını bilfiil göstermek maksadıyla

Gazetesi,17 Temmuz 1930:2; ayrıca Bkz. Diyarbakir Gazetesi, 31 Temmuz 1930:2).

Tarımsal üretimi artırmaya yönelik politikaların Diyarbakır'daki yerel faaliyetleri 1928 yılından sonra artış göstermektedir. Devletin tarımsal üretimi artırmaya yönelik uygulamaları genelde Diyarbakır Numune Çiftliği, taşrada kurulan fidanlıklar ve İpekböcekçiliği okulu aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. 1928 yılında Numune Çiftliği yeniden açılmış, 196 adet pulluk bedelleri 3 taksitle ödenmek üzere merkez, Silvan ve Ergani kazalarında çiftçilere dağıtılmıştır. Merkez kazası çiftçilerinin tohumluk ihtiyaçlarına karşılık olarak Ziraat Bankasından 54.000 liralık yardım temin edilmiştir. 1929 senesinde ziraat mütehassıslarından teşkil olan bir ziraat kongresi düzenlenmiş Diyarbakır vilayetinin zirai ihtiyaçları tespit edilmiş ve raporla hükümete bildirilmiştir. Numune çiftliği arazisi üzerinde çiftçilere ziraat kursları düzenlenmiştir. Yine aynı sene tohumların ıslahı için 11 adet tohum ıslah makinesi alınmış bedelleri sonradan ödenmek üzere 243 adet pulluk dağıtılmıştır. 1930 senesinde Vilayet numune çiftliğine 12.000 lira ile yeni sistem ziraat makineler getirilmiştir. Bu makinelerden bazıları tohum serpmeye, biçer orak makineleri, traktör, muhtelif sistemde pulluklar, üzüm püresi ve sütçülük tereyağcılık ve bahçivancılığa ait birçok alet ve edevat getirilmiştir. İpekböcekçiliği okulu Elazığ'dan Diyarbakır'a getirilmiş binlerce meyve fidanı çiftçilere dağıtılmıştır. 1931 Senesinde numune çiftliği fidanlığa çevrilmiş 1932 yılında merkez fidanlığına ilaveten Kulp ve Silvan'da birer fidanlılık daha tesis edilmiştir. 1935 yılında Silvan fidanlığında tecrübe mahiyetinde numunelik olarak kenevir, patates ve tütün ektirilerek çiftçilere ekim usulleri gösterilmiştir. Ziraat Vekâletince Nazilli Pamuk Islah İstasyonundan gönderilen pamuk tohumları Çermik bölgesinde dağıtılarak ektirilmiş ve çok olumlu sonuçlar elde edilmiştir⁸ (*Cumhuriyetin*

Diyarbakir Ziraat mıntika müdüriyeti tarafından Numune çiftliğinde bir alatı ziraiye sergisi açıldı... Sergiye eski ve yeni birçok ziraat makine ve aletleri konulmuştu. Bu aletler arasında bir mukayese yapmak ve aynı zamanda toprak üzerindeki faydalarını bilfiil göstermek için ilkönce eski ziraat aletleriyle sonra yeni makinelerle toprak üzerinde tecrübeler yapıldı.”

⁸ Ayrıca Bkz. *Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*, 1938, s.78.

Zirai alanda yapılan icraatlar şöyle rapor edilmekteydi; “İşte köylüyü toprak sahibi kılmakla başlayan ziraat sayesinde çiftçiliği makineleştirme işi de başarılmaktadır. Toprak sürümü, tohum işi ve ziraat nakliye işleri iptidailikten tekemmüle doğru geniş bir hız almıştır. Vilayetin hususu idareleri pulluk dağıtmak, diğer ziraat makinelerini getirmekle bu işi ilerletmektedirler.”

Ayrıca Bkz. *Diyarbakir Gazetesi*, Sayı No.410, 2 Kânunusani 1930, s.1. İpekböcekçiliği Okulu'nun Diyarbakır'a getirilme kararı 1930 Yılında alınmıştır. Gazetede; “Elazizdeki ipekçilik mektebinin Diyarbakire nakli için Ziraat kongresi tarafından verilen karar, İktisat Vekâletince muvafık görüldüğünden mektebin nakline teşebbüs edilmiştir.” denilmektedir.

15inci Yılında Diyarbakır,1938: 40-53; ayrıca Bkz. Diyarbakır Gazetesi, 2 Kânunusani 1930: 1).

Üretimin artırılması için tarımsal üretimde modernleşme gerçekleştirilirken diğer taraftan tarım yapılmayan ekilebilir tarımsal alanların da tarıma kazandırılması için çalışılmalar yapılmaktaydı. Bu yönde yapılan en önemli çalışma toprak dağıtımı yapılarak kısmen de olsa mülkiyet sorunlu toprakların tarıma kazandırılması idi(*TBMM Kanunlar Dergisi*,1929:935). 1930 yılında yapılan 1505 nolu kanun mucibince Diyarbakır ve çevresinde de toprak dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Bu durum tarımsal üretime olumlu yansımıştır. Nitekim Diyarbakırlı çiftçiler bu konudaki minnetarlıklarını bizzat dönemin hükümetine sunmuşlardır(TCBCA, 22 Ocak 1930).

Diyarbakır'da 1934- 1937 yılları arasında başlıca tahıl ekim ve ürün miktarlarını gösteren tablo şöyledir;

Tablo 4: Yıllara Göre Diyarbakır'da Başlıca Tahıl Ekim ve Ürün Miktarları

1934		1935		1936		1937	
Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton
<i>Buğday</i>							
66 891	82 153	66 690	66 444	77 873	72 321	75 964	105 746
<i>Darı</i>							
3 356	6 762	3 352	3 350	3 583	3 562	6 914	6 510
<i>Nohut</i>							
7 073	5 168	7 849	6 594	5 731	4 041	5 579	5 217
<i>Mercimek</i>							
1 357	709	1 238	634	3 391	376	2 997	2 462

Kaynak: Tarım İstatistikleri 1934- 1937, Ankara: DİE Yayınları, 1939.

Diyarbakır'da 1930'lu yılların ortalarından itibaren belli başlı tahıl üretim alanlarının genişlediği görülmektedir. 1937 yılında 1936 yılına göre, tahıl üretim alanları pek artmamasına rağmen üretim sonucunda elde edilen üretim miktarı çok daha fazladır. Her ne kadar olumlu hava şartları etkili ise de yıllara göre ortalama üretim artışları söz konusudur. Yıllara göre ürün artış oranları ekili alan artış oranlarından daha fazladır. 1920'lerin sonlarından itibaren uygulanmaya çalışılan politikalar tarımsal üretimi artırma yönünde olumlu sonuçlar vermiştir. Nitekim 1930'lu yılların ortalarından itibaren Diyarbakır'dan ihraç edilen tahıl miktarlarında çok önemli artışlar olduğu bilinmektedir.

2.4. Finans Sektöründeki Gelişmeler

II. Meşrutiyet sonrasında çoğu yerel banka olmak üzere milli sermayeli Türk mali kurumları artmıştı. Fakat milli bankacılığın istenen ve gereken ölçüde gelişmemiş olması kredi piyasalarının genellikle büyük yabancı bankaların hâkimiyeti altında kalmasına sebep olmuştu. Kredi yetersizliği çözülmesi gereken temel ekonomik mesele olmakta, sanayi ve ticari hayatın gelişmesi için bankacılık sisteminin güçlendirilmesi zorunlu görülmekteydi(Akgüç, 1974: 82). Bu konudaki politikalar İzmir İktisat Kongresi'nden sonra şekillenmeye başladı.

Bankacılık alanındaki kredi sorunlarının çözümü için 19 Mart 1924 tarihinde 444 sayılı bütçe kanunuyla Ziraat Bankası'nın yapısında değişiklikler yapıldı(*TBMM Kavanin Mecmuası*, 1942:275). Daha önce çiftçi ve köylüye sağlanan krediler sadece tarımsal krediler olduğundan kredi hacmi çok düşüktü. Yeni yasaya göre bankaya, zirai faaliyetler dışında sanayi ziraiye ile işgal eden veya sair zirai maksatlarla teşekkül eden şirketlere iştirak etmek, bu gibi şirketlere lüzumu kadar para ikraz etmek vesaire suretlerle yardımda bulunmak gibi vazifeler verildi. Diğer bir ifadeyle bu düzenlemeyle bankaya, tarımsal kredi verme yanında her türlü bankacılık yapma yetkisi tanındı.

Ziraat Bankası'nın Diyarbakır'daki ilk şubesi 1889 yılında açılmıştı. 1924 yılında çıkarılan kanun ile bankaya her türlü bankacılık vazifesi verilmişse de banka bu işlemlere 1927 yılında başlayabilmişti. Fakat 1927'den sonra büyük ekonomik kriz bankanın tam manasıyla verimli çalışmasına engel olmuştu. 1932 senesinden sonra bankanın ticari kredi verme imkânları artmıştı. Fakat banka tarım kredisi verme imkânlarını sürekli arttırmıştır. 1923 senesinde Diyarbakırlı çiftçilere 44.000 liralık kredi verilmiş, 1936 senesinde kredi miktarı 396.000 liraya çıkmıştır. Tasarruf tevdiat hesapları ise 1923'te 748 lira iken 1937 senesinde 220.000 Türk lirasına ulaşmıştır(*Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*, 1938: 89- 91).

Ziraat Bankası, tarımsal üretimin artırılması için gerekli olan modern tarım aletlerinin tedarikinde aracı olmuştur. 2 Haziran 1930 tarih ve 1681 sayılı kanunla İktisat Vekâletine, pulluk ve zirai alet tedariki için Ziraat Bankası'nda 2.000.000 TL'lik bir sermaye tesisi için yetki verilmiştir(Tekeli ve İlkin,2004:348). Ziraat Bankası çiftçilere kredi yoluyla sağladığı sermayeyle tarımın makineleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. 2184 numaralı kanunla çiftçi borçları %3 gibi düşük bir faizle 15 sene ve 15 taksitle bağlanmış ve Diyarbakırlı çiftçiler bu kanundan bir hayli faydalanmışlardır(*Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*, 1938: 90).

Diyarbakır'da finans sektöründe görülen diğer bir önemli gelişme 1931 yılında Diyarbakır İktisat Bankası adında tek şubeli yerel bir bankanın kurulmuş olmasıdır(*Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*, 1938: 94). Devlet desteğiyle yerel müteşebbisler tarafından kurulmuştur. Banka mevduat kabul etmemiş ve kredi vermemiş ise de çeşitli yatırım iştiraklerinde bulunmuştur.

Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'da kurulan ilk banka Türkiye İş Bankası'dır. Türkiye İş Bankası'nın Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk

şubesi Diyarbakır'da açılmıştır(Kocabaşoğlu ve Diğerleri, 2001: 126). Hükümet yetkililerinin de katıldığı bankanın açılış merasimi 6 Haziran 1931 tarihinde gerçekleştirilmiştir⁹ (Diyarbakir Gazetesi, 15 Haziran 1931: 1). Banka kuruluşunun hemen sonrasında kredi piyasasına hâkim olmuştur. Tüccar sınıfına sağladığı kredi olanakları ile ekonomik gelişmeye katkı sunmuştur.

3.SONUÇ

1927 yılında çıkarılan Teşviki Sanayi Kanunu'ndan Diyarbakır ve çevresinden 44 işletme faydalanmıştır. Fakat sanayi sektörü sınırlı bir gelişme göstermiştir. Buna rağmen devletin sanayileşme politikaları küçük sanayinin makineleşmeye doğru kaymasına teşvik etmiş üretici tüccar sınıfında üretimin makineleştirilmesi yönünde bir bilinç oluşmuştur. Nitekim 1930'ların başlarında kurulan iki ün fabrikası, buz fabrikası, tuğla ve kiremit fabrikası bu gelişmelerin sonucudur.

Devletin ulaşım politikaları başta demiryolu olmak üzere ulaşım olanaklarını artırmış bu gelişme Diyarbakır ve çevresinde ticaretin gelişmesine büyük katkı yapmıştır. Diyarbakır- Fevzipaşa demiryolunun yapılması başta tahıl ürünleri olmak üzere üretimin Mersin- Payas ihracat merkezine ulaşmasını sağlamıştır. Diyarbakır, Mersin üzerinden hububat ihracatı yapacak konuma gelmiştir. Tarımsal üretimin ihracat hinterlandları üzerinden yeni pazarlar bulması hem tarımsal üretimi hem de ticareti artırmıştır. 1930'lu yılların ikinci yarısındaki tahıl ürünlerindeki büyük ihracat artışları bu gelişmelere bağlanabilir.

Devletin tüccar kesimini örgütleme çabası, Diyarbakır Ticaret Odası'nı yeniden aktif hale getirmiş, Zahire ve Ticaret Borsası'nın kurulmasını sağlamıştır. Bu durum yeni şirket ve teşekküllerin kurulması ve sermaye birliklerinin oluşturulmasına yol açmıştır.

Tarım sektöründe üretimin artırılması için tarım teknolojisini geliştirmeye yönelik her türlü faaliyet devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda Diyarbakır'da numune çiftliği ve fidanlıklar kurulmuştur. Bu kurumlar aracılığıyla tarım alanında modern araçların kullanılması teşvik edilmiş, çiftçi ve köylü kesimine eğitimler verilerek sanayi bitkileri üretimine yönlendirilmiş ve ekilen ürün çeşitliliği artırılmıştır. Tarım politikaları sonucu üretimde kullanılan modern tarım araçlarının sayısı artmış, üretimin artırılmasına yönelik olumlu sonuçlar elde edilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında para piyasası ve kredi kurumlarının millileştirilmesi doğrultusunda ülke çapında yapılan yoğun bankacılık faaliyetleri Diyarbakır'da yeni bankaların açılmasına sebep olmuştur. Tüccar ve

⁹ Gazetede İş Bankası Diyarbakır şubesinin açılışı için şu ifadeler kullanılmaktaydı; “İş Bankasının Diyarbakır'da bir şube açmasını, iktisadi ve ticari vaziyetimizin düzelmesi namına bir faali hayır telakki ediyoruz. Kazandığı kadar kazandıran ve bütün muamelatında halkın alaka ve takdirini celp eden bu banka hakikaten Diyarbakır için çok lazımdı.” *Diyarbakir Gazetesi*, Sayı No.471- 1, 15 Haziran 1931. s.1.

çiftçilerin kredi taleplerini karşılayacak kredi olanakları artmıştır. Özellikle Ziraat Bankası çiftçilere kredi yoluyla sağladığı sermayeyle tarımın makineleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan iktisat politikaları, Diyarbakır ve çevresinde her ne kadar istenilen ekonomik düzeyde bir etki yapmamışsa da gelecek için tasarlanan ekonomik gelişmenin alt yapısını oluşturmuştur.

KAYNAKLAR

I. Birincil Kaynaklar:

Diyarbakır Gazetesi, Sayı No.481- 11, 24 Ağustos 1931.

Diyarbakır Gazetesi, Sayı No.410, 2 Kânunusani 1930.

Diyarbakır Gazetesi, Sayı No.471- 1, 15 Haziran 1931.

Diyarbakır Gazetesi, 31Temmuz 1930.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.14.68.003. Nolu ve 15.10.930 Tarihli Belge.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.14.67.017. Nolu ve 15.10.930 Tarihli Belge.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.010.000.000.69.457.2. Nolu ve 28.06.1932 Tarihli Belge.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.11.31.004 Nolu ve 14.05.1930 Tarihli Belge.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.12.49.007 Nolu ve 09.07.1930 Tarihli Belge.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.81.530.14 Nolu ve 22.01.1930 Tarihli Belge

T.C Resmi Gazete, Fevzipaşa- Diyarbakır Hattı İnşaatının İkmali Hakkında 2405 Nolu Kanun, Sayı No.2680,19 Nisan 1934.

T.C Resmi Gazete, Sayı no. 1679, 22 Kânunuevvel 930.

Resmi Ceride, Malatya-Ergani- Diyarbakır Demiryolunun İnşası Hakkında 793 Nolu Kanun, Arade-Diyarbakır- Ergani Arasında Demiryolu inşasına dair 22 Mart 1340 Tarih ve 448 Numaralı Kanunun İlgası Hakkında 794 Sayılı Kanun, Sayı no. 341, Nisan 1926.

Resmi Ceride, Sayı No.608, 15 Haziran 1927.

II. İkincil Kaynaklar:

AKGÜÇ, Öztin(1974), “Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Kurumsal Gelişmeler”, *Türk Bankacılığında 50. Yıl- Banka ve Ekonomik Yorumlar*, s.79- 98.

Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır,(1938).

ÇAVDAR, Tevfik (1983), “Devralınan İktisadi Miras, İktisadi Düzen Ve Sorunları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, s.1048- 1060.

Devlet İstatistik Enstitüsü (1936), *1934- 1935 İstatistik Yıllığı*, Devlet Matbaası, Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü (1970), *1927 Tarım Sayımı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü,(1939), *Tarım İstatistikleri 1934- 1937*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü,(1935), *İstatistik Yıllığı*, Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü,(1934), *Sanayi İstatistikleri, Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti*, Devlet Matbaası, İstanbul.

FAROQHI, Suraiya(2004),“Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası”, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Editörler: Halil İnalçık ve Donald Quataert, C.2, s.601- 655.

GÜRAN, Tefik(Hzl.)(1997), *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, TÜİK Yayınları, Ankara.

KAL’A, Ahmet(1998), “Cumhuriyet Ekonomisinde İlk Dönem Gelişmeler(1923- 1939)”, *Yeni Türkiye*, s.3305- 3311.

KEPENEK, Yakup ve YENTÜRK, Nurhan (2005), *Türkiye Ekonomisi*, 18. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, ve Diğerleri(2001), *Türkiye İş Bankası Tarihi*, TİB Kültür Yayınları, İstanbul.

KURUÇ, Bilsay (1988), *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, A.Ü.SBF Yayınları, C.1, Ankara.

Şark Menatıki Dâhilinde Muhtaç Zürra Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun, Kanun No.1505,08 Haziran 1929, *TBMM Kanunlar Dergisi*, Cilt 7,s.935.

TRAK, Ayşe(1983), “Liberalizm- Devletçilik Tartışması(1923- 1939)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, s.1085- 1089.

Teşviki Sanayi Kanunu, TBMM Kavanin Mecmuası, Kanun No.1055.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim(2004), “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları: Modernleşme Çabaları”, *Cumhuriyet’in Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, C.2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim(2004), “Cumhuriyetin Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulaması”, *Cumhuriyet’in Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, C.3, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim(2004), “Türkiye’de Demiryolu öncelikli Ulaşım Politikasından Karayolları Öncelikli Ulaşım Politikasına Geçiş (1923- 1957)”, *Cumhuriyet’in Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, C.3, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim(2009), *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

QUATAERT, Donald(1999), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul.

QUATAERT, Donald(2004), “Ticaret”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600- 1914*, Cilt 2, Editörler: Halil İncalcık ve Donald Quataert, s.943-959.

TÜNAY, Muharrem(1985), “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.2, S.4'ten ayrı basım, s.245- 252.

Yurt Ansiklopedisi(1982), Anadolu Yayıncılık, C.4, İstanbul.

TBMM Kavanin Mecmuası (1942), *Ziraat Bankası Bütçe Kanunu*, Ankara Devre II, İçtima 2, C.3, Kanun no:444, TBMM Matbaası, Ankara.